

Imrényi András

Tanító metaforák a mondattan oktatásában

A tanulmány célja olyan tanító metaforák bemutatása, amelyek a magyarórán folyó mondatszerkezeti elemzést szemléletesebbé tehetik, átfogó képet adva a diákoknak a mondatról. A magyar közoktatásban elterjedt függőségi nyelvtani mondatelemzéshez jól illeszkedik Brassai Sámuel két tanító metaforája (a mondat mint feudális társadalom; a mondat mint naprendszer) és a francia Lucien Tesnière metaforái (a mondat mint színpadi előadás; a mondatszerkezeti viszonyok mint valenciaviszonyok). A tanulmány röviden szól arról is, amit a szerző kerülendőnek vél: a mondat építőkövelelvű megközelítéséről.

Bevezetés

A mondatszerkezeti elemzés hagyományos tevékenység típusa az anyanyelvi oktatásnak. Kihívásai közé tartozik, hogy nem feltétlenül magától értetődő, egyáltalán szükséges-e erre a tevékenységre (sok) energiát fordítani. Emellett a pedagógiai gyakorlatban bizonytalanságot okozhat az is, hogy a különböző nyelvészeti iskolák egymásnak ellentmondó megközelítéseket alkalmaznak, és időről időre megújulnak.

A tanulmány abból indul ki, hogy erre a tevékenység típusra igenis nagy szükség van. Az anyanyelvi tudatossághoz hozzátartozik a mondatról és annak szerkezetéről alkotott kép, amely támogatja az idegennyelv-tanulást is, nem beszélve a mondatelemzés gondolkodásfejlesztő hatásáról. Alighanem kevesebb egyeztetési hibát követ el és könnyebben ért meg bonyolult szövegeket az, aki tudja, milyen viszonyokra kell odafigyelnie a mondatban. Könnyebben megy a latin vagy a német annak, akinek van némi elképzelése az esetvégződések viszonyjelölő szerepéről. A részletes mondatelemzés pedig jó esetben olyan „aha-élményt” ígérő rejtvény, amely a metakognitív képességeket mozgósítva ismerteti fel a diákkal saját implicit anyanyelvtudása elemeit.

Ami a második kihívást illeti, a közoktatásban elterjedt függőségi elemző módszer alapján véve sikerrel alkalmazható, ám két szempontból is megújításra szorul. Elméleti síkon feltétlenül szükséges az elemzés elmélyítése, szemantikai megalapozása és kiegészítése, például azért, hogy a szórendi jelenségek is elemezhetővé váljanak (Imrényi 2017). Másrészt az oktatási gyakorlatban lényeges volna, hogy a diákok ne mechanikusan, öncélúan alkalmazott elemzési eljárásokat, hanem adaptív tudást jelentő átfogó mondatszemléletet sajátítsanak el. A jelen cikk ez utóbbi célhoz járul hozzá a mondattan oktatását támogató metaforák rövid bemutatásával. A mondatszerkezeti metaforák részletesebb kognitív nyelvészeti kifejtése egy külön tanulmány témája lesz (Imrényi, előkészületben).

A kognitív nyelvészet nagy hangsúlyt helyez a metaforáknak a gondolkodásban betöltött megkerülhetetlen szerepére (Lakoff–Johnson 1980; Kövecses 2004). A metafora voltaképpen lehetővé teszi a megértést, pontosabban szólva felkínálja egy jelenségnek egy bizonyos (más lehetőségektől eltérő) megfigyelési, értelmezési módját. Az elvont, kevésbé könnyen kezelhető fogalmi tartományokat konkrétabb, ismertebb fogalmi tartományok segítségével közelítjük meg. AZ ÉLET UTAZÁS, AZ ELMÉLET ÉPÜLET és A VITA HÁBORÚ fogalmi metaforák jól ismert példái annak, ahogyan az elvontabb céltartományok (ÉLET, ELMÉLET, VITA) konkrétabb forrástartományok (UTAZÁS, ÉPÜLET, HÁBORÚ) révén válnak értelmezhetővé (Lakoff–Johnson 1980). Ezt számtalan, e fogalmi metaforákat érvényesítő metaforikus nyelvi kifejezés tanúsítja (például: *ideje megtenni a következő lépést, az elmélet kártyavárként dőlt össze, sikerült szétzúzni az ellenfél érveit*). Fontos megjegyezni azt is, hogy a tartományok közötti leképezés mindkét irányban lehetséges (ellentétben azzal, amit a forrás- és a céltartomány terminusok sugallanak): előfordulhat, hogy a két tartomány kölcsönösen támogatja egymás értelmezését.

A metaforáknak a megértésben betöltött szerepéből a téma pedagógiai jelentősége is következik. Mayer (1993) tanító metaforáknak (*instructive metaphor*) nevezi azokat a metaforákat, amelyek a diákokat hozzásegítik a tudomány megértéséhez. Természettudományos területről megemlíthető például az *ózonpajzs* vagy az *elektronhég* mint a megértést támogató vagy legalábbis befolyásoló metaforikus nyelvi kifejezés.

Egyértelműnek látszik, hogy a mondat szerkezet mint igen elvont fogalmi tartomány megértése sem nélkülözheti a metaforikus forrástartományok használatát. A kérdés csak az, hogy e metaforákkal tudatosan élünk-e, és tisztában vagyunk-e a különböző metaforák eltérő implikációival. Például teljesen más szemlélethez vezet, ha a mondatához a TÁRSAS VISZONYRENDSZER, illetve az ÉPÜLET forrástartománya felől közelítünk: egy épületet „fel lehet építeni” vagy „le lehet bontani”, egy társas viszonyrendszer (például család) leírásához viszont az építés-bontás metafora nem használható. A jól megválasztott metafora szemléletesebbé teheti az elemzést, és adhat valamit, ami az elemzések részleteiben máskülönben könnyen elvész: átfogó mondat szemléletet. A fogalmi metaforák fontos sajátossága ugyanis, hogy az egymásra vonatkoztatott tartományok szerkezeti szempontból leképeződnek egymásra, analógiák sorát kínálják fel, így az értelmezni kívánt jelenségnek nemcsak egyes részeiről árulnak el valamit, hanem a részek viszonyairól, az egész szerveződéséről is.

A következő részben olyan metaforák következnek, amelyek a mondat függőségi elemzéséhez kapcsolódnak. Ezt a mondat összetevős szerkezeti elemzésével összefüggő építőköcka-modell bemutatása követi, amelynek alkalmazása kerülendőnek tartható. A tanulmányt végül az eredmények összefoglalása zárja.

A mondat függőségi elemzését támogató metaforák

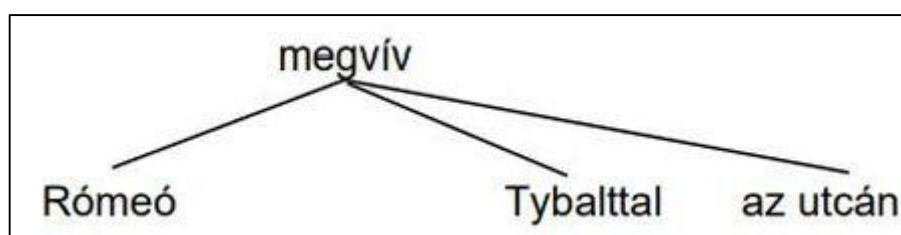
A mondat mint színpadi előadás

„Az igei alaptagú mondat [...] egy színpadi előadás. Akárcsak egy dráma, kötelezően magában foglal egy folyamatot és leggyakrabban szereplőket és körülményeket is” (Tesnière 2015 [1966]: 97, ford. I. A.).

Mindenekelőtt fontos volna az iskolai mondattan megújításában, hogy a jelentéstani-funkcionális nézőpont fokozottan érvényesüljön, ezáltal értelmet nyerjenek az alkalmazott szempontok, kategóriák. A korábbi szemléletet, amelyben az alany és az állítmány hozzárendelő viszonyban állt egy logikai háttérű elemzés keretében (Rácz 1968), az ezredfordulón felváltotta az igeközpontú megközelítés, amely szerint az alany-állítmány viszony is alárendelő természetű (Keszler 2000). Ez a fejlemény még erőteljesebben a függőségi nyelvtanhoz (*dependency grammar*, *Dependenzgrammatik*, *grammaire de dépendance*) kapcsolta a magyar iskolai mondatelemzést, egy olyan nyelvészeti hagyományhoz, amelyet sokan a francia Lucien Tesnière nevéhez kötnek, de jóval régebbi, több évezredes előzményekre tekint vissza (Imrényi–Mazziotta 2020).

Ugyanakkor az alany-állítmány viszony átminősítése nem járt együtt azzal, hogy a korábbi logikai szemléletet („valamiről valamit állítunk”) felváltsa egy másik koherens (immár nem logikai alapokon álló) jelentéstani megközelítés. Ebben lehet fontos szerepe a fenti idézetnek. Legalábbis az igei állítmányt tartalmazó mondatok körében érdemes a mondatot úgy szemlélni, mint egy színpadi jelenetet, megfigyelve a folyamatot, illetve annak szereplőit és körülményeit előhívó kifejezések szerepét, egymáshoz való viszonyát. Amikor az alábbi példamondatnak az 1. ábrán látható szerkezetet tulajdonítjuk, akkor ez szorosán leképezi a jelentés szerveződését: az ige bővítményei azért jelenhetnek meg a mondatban, mert kifejezik az alaptagjuk által jelölt folyamat egy-egy szereplőjét vagy körülményét.

Rómeó megív Tybalttal az utcán.

1. ábra

Itt röviden utalni kell arra, hogy a hagyományos nyelvtan állítmány fogalma nem mindig felel meg pontosan annak a kifejezésnek, amely az ábrázolt folyamat előhívásáért felelős. Például az *előadást tart* (mint funkciógés szerkezet) tárgyias szintagmát tartalmaz, a *pályára lép* határozósat, a *szükség van*, *nyoma veszett* alanyosat, ami hagyományos nézőpontból lényegében kizárja annak a lehetőségét,

hogy a teljes szerkezetet állítmánynak elemezzük – noha az ábrázolt folyamat előhívásáért a teljes szerkezet felel. Az Osiris Nyelvtannak az elemi mondatokról szóló fejezete (Imrényi 2017) ehhez hasonló problémákra válaszol a magmondat fogalmának a bevezetésével, ennek a javaslatnak a bemutatása azonban túlmutat a jelen cikk keretein (a témában lásd még Imrényi 2019).

Ami ezen a ponton a pedagógiai gyakorlat számára leszögezhető: Tesnière színpadielőadás-metáforája segít értelmessé tenni, a jelentés felől megtámogatni a mondatelemzést. Ha ez azzal a következménnyel jár, hogy bizonyos hagyományos kategóriák, elemzési megoldások felülvizsgálatra szorulnak, akkor érdemes erre nem problémaként, hanem lehetőségként tekinteni.

A mondat mint molekulaszervezet

„Az igét [...] egy atomhoz lehet hasonlítani, amely meghatározott számú szereplőt képes vonzani aszerint, hogy hány kötése van, amelyekkel bővítményeket tud maga mellett tartani” (Tesnière 2015 [1966]: 239, ford. I. A.).

Mivel általánosan ismert metaforáról van szó, az idézethez elegendő egy rövid megjegyzést fűzni: a tantárgyközi integrációt is jól szolgálja, ha az igék vonzatkeretének, valenciaszámának elemzését (például *pirkad*: 0, *alszik*: 1, *szeret*: 2, *ad*: 3) összekapcsoljuk azzal, ami ehhez Tesnière számára metaforikus forrástartományul szolgált: a molekulák szerveződésével. A diákokkal közösen megfigyelhetjük például, hogy a 2. ábrán látható mondat szerkezete a vízmolekuláéra hasonlít, és feladatul adhatjuk ki, hogy más molekulákkal analóg szerkezetű mondatokat is létrehozzanak. (Számos molekula leképezése akadályba ütközik, mivel a mondat függőségi ágrajzában nemigen lehetnek körkörös részek, míg az anyagszerkezet világában ez gyakran előfordul.)

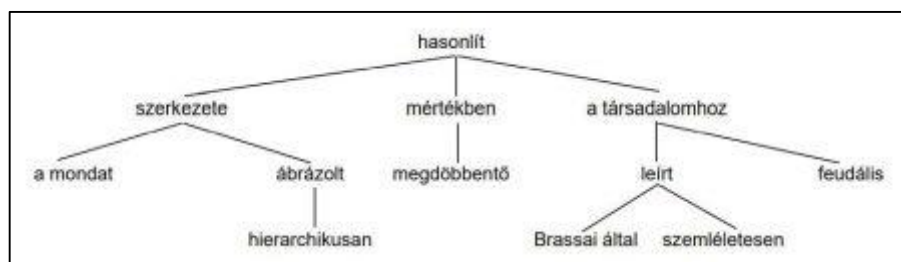
2. ábra

A mondat mint feudális társadalom

„Ott székel a mondat közepén, elején vagy végén, a hol székhelyét választania tetszik, a fejedelem, az ige, s fűzi magához az értelmi hódolat kötelékeivel vasallusait az igehatározókat [értsd: bővítményeket]. [...] [A]z ige fejedelemsége nem kényuralom, s alattvalói nem rabszolgák, hanem törvényesen szabályzott viszonyaik vannak urokhöz és egymáshoz, autonómiájok, némi rangfokozatuk, s egy bizonyos feudalismus, melynek jelszava, szintűgy mint ama történelminek, a »nulle terre sans seigneur« [nincs föld úr nélkül] (Brassai 2011 [1860]: 48).

A mondatszerkezeti elemzéssel kapcsolatban a diákoknak olyan érzésük lehet, mintha egy sajátos területről lenne szó, amely az élet semmilyen más területével nem mutat analógiákat. Ez egyrészt elidegenítő hatású lehet, másrészt gátolja a különböző területek összehasonlításából származó előnyöket, az analogikus gondolkodás és az absztrakció képességének a fejlődését. Bizonyos nyelvészeti elméletek eljárásai valóban a mondatra és csakis a mondatra alkalmazhatók. A hagyományos függőségi ágrajz azonban izgalmas analógiákat mutat egyrészt a feudális társadalom, másrészt a Naprendszer szerkezetével. E két tanító metafora az erdélyi polihisztor Brassai Sámuel találmánya, széles körben mégsem ismertek Magyarországon, pedig jelentősen hozzájárulhatnának ahhoz, hogy a mondat áttekinthetőbbé, a mondatelemzés motiválóbbá váljon.

Ami a feudális társadalomban az uralkodó, az a mondatban az ige (illetőleg az állítmány). Alaptag és bővítmény alárendelő viszonya megfelel egy úr és egy vazallus aszimmetrikus személyközi viszonyának. Ahogyan egy úrnak több vazallusa lehet, de minden vazallus egyetlen urat szolgál, úgy a mondatban is egy alaptag több bővítménnyel rendelkezhet, miközben egy bővítménynek csak egyetlen alaptagja szokott lenni. Ilyen és hasonló párhuzamok azonosítása elmélyítheti a mondatelemzést, támogathatja a történelmi ismeretek elsajátítását (a két fogalmi tartomány közötti kétirányú leképezések révén), továbbá megalapozhatja a matematikai, gráfelméleti absztrakciót is. A mondat és a feudális társadalom analógiáját az alábbi „beszélő” ágrajzzal is bemutathatjuk.

3. ábra

Brassai „nulle terre sans seigneur” (nincs föld úr nélkül) kitétele elgondolkodásra készíthet a hagyományos mondatelemzéssel kapcsolatban. A tétel mondattani implikációja ugyanis az, hogy a mondatalkotó szavak mindegyikének be kell tagozódnia a hierarchiába. Az iskolai nyelvtanban a mondat szerkezeti ábrázolásából kimaradnak az olyan módosítószók, mint a *talán*, *valószínűleg*, *sajnos*, *szerencsére*. Brassai nyomán felvethető egy olyan elemzés szükségessége, amely ezekkel is kezd valamit, kimutatva azt, hogy milyen viszonyban állnak más mondatalkotó elemekkel.

Az Osiris Nyelvtan kísérletet tesz erre (Imrényi 2017): a javaslat szerint az említett kifejezések a mondatbeli üzenet kontextualizálásához járulnak hozzá azáltal, hogy jelölik a beszélői szándéknak megfelelő értelmezést. A kontextualizáló viszonyok a függőségi viszonyoktól eltérő másik dimenzióját képezik a mondatnak mint viszonyrendszernek, ahhoz hasonlóan, ahogyan egy családi vállalkozásban elkülönül a rokonsági viszonyok és a munkatársi viszonyok dimenziója. Ezzel ismét a metaforáknál

vagyunk: az Osiris Nyelvtan javaslata szerint a mondat a családi vállalkozások analógiájára többdimenziós (más néven multiplex) hálózatként gondolható el.

A mondat mint Naprendszer

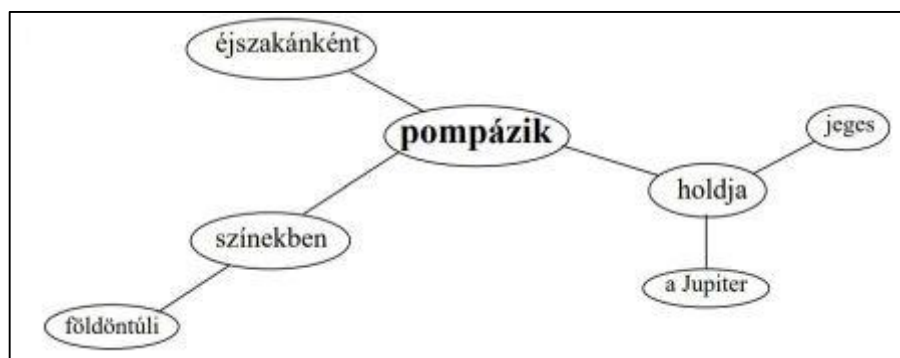
„[A]bban a rendszerben, amit »mondat«-nak (Satz, phrase) neveznek, a nap – az uralkodó középpont – az ige. Ez vonzza a körülete keringő s forgó planétákat, melyeket a nyelvtanok Subject, Atribut, Object, Umstandswort, s ki tudja még hány különböző nevek alatt tárgyalnak, s a melyeket mindnyájukat én a »határozó« rovatfogalom alá húzok. És méltán, mert syntactikai tekintetből épen semmi különbség sincs köztük. Egy igazán szabatos mondatban egyikök sem előbbvaló, egyikök sem lényegesebb, egyikök sem nélkülözhetlenebb, mint akármelyik másik. A határozók ismét holdakat vonzanak és vezetnek magok körül jelzők képében, melyek megint különböző alakokban jelennek meg; de azért, mint határozók határozói, syntactice mind egyneműek. A mondatszerkezet azonban ennél tovább is mehet; mert a jelzőknek magoknak is lehetnek határozói, sőt még imezeknek is, míg el nem vész a mondat be- és átlátszhatósága” (Brassai 1873: 5–6).

Kissé meglepő módon Brassai a jelek szerint nem volt tökéletesen elégedett a mondat feudális társadalomként való metaforikus értelmezésével; erre utal, hogy 1873-as munkájában egy újabb metaforát vetett be a mondatbeli viszonyok szemléletes feldolgozására. E metafora szerint a mondat Naprendszer, amelyben az ige a Nap, annak közvetlen bővítményei a bolygók, ez utóbbiak bővítményei pedig a holdak.

Az új metafora előnye, hogy erősebb implikációi vannak a függőségi viszonyok (hagyományos műszóval: az alárendelő szintagmák) és a szórend összefüggése kapcsán. Ahogyan a holdak a bolygók körül keringenek, úgy a bővítmények is jellegzetesen alaptagjuk „vonzáskörzetében” jelennek meg. Míg egy úr és egy vazallus között a kapcsolat nem természeti törvényen, hanem a társadalom szabályozásán alapul, addig az égitestek közötti viszony alapja a tömegvonzás. Ez előnyös váltás, ha a mondatszerkezet megértésére törekedünk, hiszen itt is természetes összefüggés szerint (jelentésük függvényében) kapcsolódnak össze egymással az alaptagok és a bővítmények.

A jelenlegi iskolai mondatelemzés vizuálisan a feudális társadalom metaforikus forrástartományát idézi fel. Az ágrajz a fent-lent orientációs metaforának (Lakoff–Johnson 1980) megfelelően legfelül tartalmazza a legfontosabb, domináns elemet, amelyhez a többi közvetlenül vagy közvetetten kapcsolódik. Ha a Naprendszert alkalmaznánk a mondat metaforikus megértésének a forrásaként (és megfordítva, a mondatelemzéssel is támogatnánk a Naprendszer megértését), akkor ebből a fent-lent helyett a mag-periféria elrendezés következne. Érdekes lenne megvizsgálni, nem volna-e a diákok számára vonzó egy olyan ábrázolásmód, amelyben az ige nem egy hierarchia csúcsán, hanem egy sugaras szerkezet (pókhálóábra) középpontjában helyezkedik el, ahogyan ez az alábbi mondat 4. ábra szerinti elemzésén látszik (1).

Éjszakánként földöntúli színekben pompázik a Jupiter jeges holdja.

4. ábra

A függőségi elemzés metaforáinak az összehasonlítása

Az eddig bemutatott metaforák mind a függőségi nyelvtani elemzést támogatják, ám implikációik részben eltérnek, különböző előnyeik és hátrányaik vannak. A mondat színpadi jelenetként való értelmezése főként azért előnyös, mert jelentéstani alapot ad a fő mondatrészek funkciójának a megértéséhez. Segít felismerni, hogy a mondat (vagy legalábbis az igei alaptagú mondat) valamilyen folyamatot, azaz időben zajló cselekvést/történést/állapotot tesz megfigyelhetővé annak szereplőivel és körülményeivel együtt. Ráadásul még azt is megvilágítja, miért nem része a hagyományos ágrajznak a *szerecsére* vagy éppen a *valószínűleg*: ezek nem a megfigyelt jelenet részletezéséhez, hanem a megfigyelői nézőponthoz kapcsolódnak. Ugyanakkor a metafora hátránya, hogy a sokszoros alárendelést tartalmazó mondatok elemzéséhez már nem ad megfelelő támpontot.

A molekulaszervezet forrástartományának előnye, hogy közel hozza a diákokhoz a régensek és vonzataik témáját, az igék valenciaszámának a megfigyelését. Hátránya ugyanakkor, hogy míg a mondat függőségi ágrajza gráfelméleti értelemben egy úgynevezett irányított gyökeres fa (egyetlen dominálatlan csomóponttal, amelynek a többi közvetlenül vagy közvetve alá van rendelve), addig a molekulaszervezetekre nem érvényes ez a gráfelméleti megszorítás.

Összességében a mondatot színpadi jelenetként, illetve molekulaszervezetként feldolgozó, Lucien Tesnière-hez kötődő metaforákról az mondható, hogy csak részleges megértési modellt kínálnak a mondat függőségi elemzése számára. Brassai két metaforája jóval komplexebb, átfogóbb: a függőségi mondatleírást a maga teljességében segítenek megalapozni.

Mint látható volt, a feudális társadalom metaforája számos megfelelést implikál a forrás- és a céltartomány között. Továbbá az is a javára írható, hogy a feudális társadalomnak az az egyszerűsített modellje, amelyet a metafora felhasznál, nemigen tartalmaz olyan kulcsfontosságú elemeket, amelyeknek a mondattani leképezése akadályba ütközne. Ennek köszönhetően könnyen és természetesen lehet a forrás- és a céltartományt egymásra vonatkoztatni, és olyan kétdimenziós ágrajzot szerkeszteni, amely éppúgy lehet egy mondat, mint egy feudális társadalom szerkezetének

a bemutatása. Ugyanakkor a metafora hátránya, hogy a függőségi viszonyok és a szórend összefüggését a háttérben hagyja.

A Naprendszer metaforája éppen ellenkezőleg: segít megérteni, miért szoktak alaptagjuk közelében elhelyezkedni a bővítmények, ugyanakkor zavaró tényezőként jelentkezhet például a bolygók folyamatos forgása tengelyük körül, illetve Nap körüli keringésük. De még ez utóbbinak is lehet hozadéka a függőségi elemzés számára, ha különböző mondatok szórendjét hasonlítjuk össze, és a bővítmények lehetséges szórendi helyzeteit (például az alany az ige előtt és mögött is előfordulhat) képzeletünkben egy elliptikus pálya pontjaiként integráljuk. Alighanem Brassai is erre gondolt, amikor az ige bővítményeit a Nap körül „keringő s forgó planéták” mintájára képzelte el (Brassai 1873: 5), kifejezetten hangsúlyozva a keringő mozgás motívumát.

Részben eltérő implikációik ellenére az említett metaforák nem állnak éles ellentétben egymással, inkább kiegészítik egymást a függőségi mondatelemzés különféle részleteinek, vonatkozásainak a feldolgozásában. A következő rész egy olyan metaforára tér át, amely viszont már valóban gyökeresen más, a függőségi nyelvtannal ütköző szemléletet képvisel.

A mondat összetevős szerkezeti elemzése és az építőkocka-modell

A mondat összetevős szerkezeti elemzését É. Kiss Katalin a következő szövegrésszel vezeti be: „A magyar nyelv mondattana azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy hogyan, milyen szabályok szerint, milyen megszorításoknak engedelmessé rakjuk össze a magyarban a szavakat kifejezésekké, a kifejezéseket pedig mondatokká” (É. Kiss 2006: 110).

Az idézetben egy újabb metaforával találkozunk: a mondat olyan épületként kap értelmezést, amely kisebb egységek összeépítésével, összerakásával jön létre. Ezek az egységek eredetileg a szótárban mint egyfajta raktárban találhatóak, majd szintaktikai szabályok alkalmazásával kifejezésekké (azaz a szónál nagyobb, a mondatnál kisebb egységekké) és végül mondatokká épülnek össze.

5. ábra

Az 5. ábra azt mutatja be, hogy a kisebb egységek e modell szerint hogyan épülnek össze nagyobb egységekké, illetve megfordítva, hogyan lehet a mondatot közvetlen összetevőire, majd ezeket is kisebb alkotórészeikre bontani. A névelő és a főnév „összeépül” NP-vé, azaz főnévi csoporttá (vagy az újabb

leírások szerint DP-vé, azaz determináncsoporttá), az ige és bővítményei VP-vé, azaz igei csoporttá stb. Ezeket a csomópontokat az ábrán maguk az így létrejövő kifejezések képviselik. (A generatív összetevős szerkezeti modell közoktatásban való alkalmazásának kezdeményezéséhez: Medve et al. 2010).

Érdeemes figyelni rá, hogy az összetevős szerkezeti elemzésben érvényesülő metafora (amelyet építőkocka-modellnek nevezhetünk, Langacker 1987: 452) teljesen más mondatszemléletet alapoz meg, mint az előző részben tárgyalt metaforák. Ez legjobban akkor látszik, ha a „Hogyan rakjuk össze?” típusú kérdést megpróbáljuk társas viszonyrendszerekre (például a családra, a feudális társadalomra) vagy éppen a Naprendszerre alkalmazni.

A feudális társadalom és a Naprendszer elemei kizárólag egymáshoz képest léteznek, egymáshoz képest azok, amik. Nincs olyan elemraktár, ahonnan elővehetnénk és fokozatosan összeépíthetnénk őket (továbbá igen kérdéses, mit jelentene személyek vagy éppen égitestek „összeépítése”). Aki elfogadja, hogy a mondat a Naprendszerhez hasonló viszonyrendszer, mert akárcsak az égitesteknek, a szavaknak sincs önálló természetes létmódjuk azon a rendszeren kívül, amelyhez tartoznak, az nagy valószínűséggel elutasítja az építés-bontás metaforát és az ezen alapuló összetevős szerkezeti elemzést. Mindez ellenkező irányban is érvényes: aki az építőkocka-modell alapján kíván mondattant tanítani, annak aligha van szüksége az előző részben tárgyalt Brassai-féle metaforákra, hiszen egy társadalom tagjai vagy éppen az égitestek nem építőkockákként viselkednek. Az egymással összeegyeztethetetlen metaforák közül választani kell.

Összegzés

A tanulmány célja az volt, hogy bemutassa a mondattan oktatásában hasznosítható metaforákat. Hangsúlyozni kívánta a metaforák meghatározó szerepét egy átfogó mondatszemlélet kialakításában. Fontos tudatosítani, hogy a mondat függőségi vagy összetevős szerkezeti elemzését kívánjuk-e alkalmazni, mert ezek gyökeresen eltérő víziót kínálnak. Míg az előbbihez többek között a feudális társadalom és a Naprendszer nyújt szemléletes metaforikus forrástartományt, addig az utóbbiban szinte elkerülhetetlen az építés-bontás metafora, az építőkocka-modell használata.

E tanulmány szerzője a függőségi elemzést tartja követendőnek, azzal a kiegészítéssel, hogy a mondatnak mint viszonyrendszernek (a családi vállalkozásokhoz hasonlóan) több dimenziója van: az elemek egyidejűleg többféle viszonyban is állhatnak egymással. A tanulmánynak azonban nem volt célja, hogy részletesen érveljen egyetlen megközelítés mellett. Pusztán arra törekedett, hogy a metaforák tárgyalásán keresztül rámutasson a mondattani elméletek közötti választás szükségességére.

A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-5 kódszámú Új Nemzeti Kiválósági Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült. A kutatást az NKFI K129040 számú projektuma is támogatta. Ezúton köszönöm meg továbbá a tanulmány lektorának és az Eszterházy Károly Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékén működő PeLi Oktatásnyelvészeti Kutatócsoport tagjainak a kéziratához fűzött értékes megjegyzéseiket.

Irodalom

- Brassai Sámuel 2011 [1860]. A magyar mondat. I. értekezés. In: *A magyar mondat*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 10–98.
- Brassai Sámuel 1873. *Paraleipomena kai diorthoumena. A mit nem mondtak s a mit rosszul mondtak a commentatorok Virg. Aeneise II. könyvére*. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- É. Kiss Katalin 2006. Mondattan. In: Kiefer Ferenc (szerk.) *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 110–147.
- Imrényi András 2017. Az elemi mondat viszonyhálózata. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) *Nyelvtan. (A magyar nyelv kézikönyvtára 4.)* Osiris. Budapest. 664–760.
- Imrényi András 2019. Az állítmánytól a magmondatig. *Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae. Nova series tom. LXV. Sectio Linguistica Hungarica*. 9–22.
- Imrényi András, előkészületben. *Versengő metaforák: a mondat forrástartományai*.
- Imrényi, András – Mazziotta, Nicolas (szerk.) 2020. *Chapters of dependency grammar: a historical survey from Antiquity to Tesnière*. John Benjamins. Amsterdam.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kövecses Zoltán 2004. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Typotex Kiadó. Budapest.
- Lakoff, George – Johnson, Mark 1980. *Metaphors we live by*. University of Chicago Press. Chicago.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of cognitive grammar 1. Theoretical prerequisites*. Stanford University Press. Stanford.
- Mayer, Richard E. 1993. The instructive metaphor: metaphoric aids to students' understanding of science. In: Ortony, Andrew (ed.) *Metaphor and thought*. 2nd ed. Cambridge University Press. Cambridge. 561–578.
- Medve Anna – Farkas Judit – Szabó Veronika 2010. *4x12 mondat*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Rácz Endre (szerk.) 1968. *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Tesnière, Lucien 2015 [1966]. *Elements of structural syntax*. Translated by Timothy Osborne and Sylvain Kahane. John Benjamins. Amsterdam.
- (1) Éjszakánként földöntúli színekben pompázik a Jupiter jeges holdja. csillagaszat.hu. Csillagászati hírportál. <https://www.csillagaszat.hu/hirek/ejszakankent-foldontuli-szinekb-pompazik-a-jupiter-jeges-holdja/> (2020. november 27.)

Imrényi, András
Instructive metaphors for teaching syntax

The paper gives an overview of instructive metaphors that may be adopted for the purpose of teaching syntax in the L1 classroom. In line with cognitive linguistics, it is assumed that the understanding of abstract target domains such as sentence structure has a metaphorical basis, crucially relying on the activation of more concrete source domains. The paper first discusses metaphors supporting a dependency grammatical conception of sentences. These include Tesnière's view of the sentence as a theatrical performance and Brassai's construal of sentences as feudal societies or solar systems. Finally, the paper also touches on the building block metaphor as a metaphorical basis for phrase structure grammars. It is suggested that for offering students a coherent picture of sentences, it is necessary to be mindful of the different metaphorical source domains and therefore (at least partially) incompatible assumptions associated with dependency- and constituency-based approaches.

Kulcsszók: mondat szerkezet, tanító metaforák, függőségi nyelvtan, összetevős szerkezeti elemzés

Keywords: sentence structure, instructive metaphors, dependency grammar, constituency analysis

Az írás szerzőjéről

Imrényi András

nyelvész, egyetemi docens
Eszterházy Károly Egyetem
Bölcsészettudományi és Művészeti Kar
Magyar Nyelvészeti Tanszék, Eger

imrenyi.andras[kukac]gmail.com